

TOPRAK MAHSULLERİNİN ZEKÂTI: ÖŞÜR

Prof. Dr. Mehmet ERKAL*

The Giving of Alms (Zakāh) of the Products of Soil: Tithe (Ushr)

The tithe (ushr) as a kind of the giving of alms (zakāh) which is an Islamic concept of tithing and alms is an obligation on Muslims to pay specified categories of the society will be studied in this study. In the terminology the tithe (ushr) had been defined as a giving of alms of the products of soil. In this particular article firstly the legal influences of the tithe (ushr) and the the reason of obligation of tithe (ushr) will be studied. The obligatory clauses of tithe (ushr) had been analyzed under the subtitles of jurisdictional clause and local clauses. And later the ratio and minimum level (nisab) of tithe (ushr) and the time of revenue of tithe (ushr) will be studied.

A. ÖŞÜRÜN TANIMI

Öşür kelimesi Türkçe'ye Arapça'daki *uṣr*'dan geçmiştir. Uşr ise 1/10 demektir (ç. uşûr, aşâr). Terim anlamı ise “toprak ürünlerinden tahsil edilen zekat”tır. Bu terim Hz. Peygamber'in “yağmur ve nehir sularıyla sulanan toprak mahsullerinde uşr (1/10), kova (el-emeği) ile sulananlarda nisf uşr (1/20 nisbetinde zekat) vardır”¹ hadisinde geçen uşr (1/10) kelimesinden doğmuş ve toprak mahsullerinden alınan zekata ad olmuştur. Ancak bu terim –benzerlerinde olduğu gibi- iştikak bakımından, müsteşrikler tarafından bir yönden Asuri dilindeki “iş-ruu”ya, diğer taraftan da İbranice “ma'aşer”e dayandırılmaktadır. Ayrıca İslam'dan önce Arap Yarımadasında “mabedler için olan vergiler arasında yer aldığı, Hz. Peygamber'in ihtimal cenubi Arabistan'da cereyan eden hususların tesiri altında, bunun bir nevi vergi olarak istediğini ve onun ibadet ile bütün münasebetlerini bertaraf ettiğini...iddia ederler.”²

Toprak ürünlerinden Osmanlı Devleti nam ve hesabına öşür veya âşâr adıyla alınan verginin, zekatın toprak ürünleri kalemine ad olan öşürle herhangi bir alakası yoktur. Osmanlı Devleti adına alınan bu verginin haraç

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Buhârî, “Zekat”, 55.

² bkz. A.Grohmann, “Öşür”, *IA*, IX, 482.

vergisi olduğu Ebussuud Efendi tarafından ifade edildiği gibi,³ bu husus Ömer Lütfi Barkan tarafından da teyid edilmiştir.⁴

Uşr teriminin çoğulu olarak gümrük vergisi diyebileceğimiz “vergiye ad olan uşûrun da öşürle bir ilgisi yoktur.”⁵

B. ÖŞÜRÜN HÜKMÜ

Toprak ürünlerinden zekat alınması ile ilgili -zekat mevzularına “emvâl” terimi kullanılarak temas eden âyetler yanında- iki âyet daha vardır. Bunlardan birinde “... sizin için yerden çıkardıklarımızdan infak ediniz” (Bakara 2/267) ifadesi ile toprak ürünlerinden malî mükellefiyetin varlığına işaret edilmiş, diğerinde müslümanların “hasad günü” mahsullerinin haklarını vermeleri emredilmiştir (bk. En’am 6/141). Bu iki âyetten birincisinde “... infak ediniz emrinin zekatını veriniz” mânasında olduğu pek çok müfessir ve fakih tarafından kabul edilmiş, ikinci âyette zikredilen “hak” teriminden zekat mı, yoksa zekattan ayrı bir ödeme mi kastedildiği, ayrıca ilgili âyetin mensuh olup olmadığı tartışılmıştır.⁶ Bu tartışmalara geniş yer veren Yahya b. Adem’e göre; İbn Abbas’tan, zikredilen âyetin biri mensuh, diğeri toprak ürünlerinden zekatı âmir olduğuna dair iki rivayet vardır.⁷ Tabiun fakihlerinden Muhammed b. Hanefiyye, Dahhâk, Tavus, Cabir b. Zeyd, Katade ve Said b. Müseyyeb En’âm suresi (6) 141. âyette geçen “hak” teriminden zekat kastedildiği görüşünü savunurlar.⁸ Saîd b. Cübeyr, Mücahid, İbrahim en-Nahai, Ata b. Ebî Rebâh’ın da bu “hak”tan zekattan başka ödemelerin kastedildiği, ayrıca daha sonraki âyetlerle nesh edildiği görüşünü benimserler.⁹ İbn Cerir et-Taberî de bu farklı görüşleri zikrettikten sonra âyetin mensûh olduğuna dair görüşü tercih ettiğini söyler.¹⁰

Oysa, En’âm sûresi (6), 141 âyetle diğer ilgili naslar arasında telifi gayr-ı kâbil bir tearuz yoktur, icmâl-tafsil, ibham-tefsir alakası vardır; mütekaddimin âlimlerinin ise neshi usulcüler gibi anlamadıkları, onlara göre mutlakı takyid, âmmı tahsis, mübhemi beyan, mücmeli tefsirin de “nesh” teriminin şümulü içinde addedildiği bilinmektedir.

En’âm sûresi (6), 141. âyetinin mensuh olup olmadığı hakkındaki tartışma, bu âyetin Mekki olmasından kaynaklanmaktadır. Teşri tarihinden biliyoruz ki, çoğunluğun görüşüne göre, zekat h. 2. yılda farz kılınmıştır. Ancak, müesseselerin oluşumunda görüldüğü gibi zekat hukuku sahasında da önce icmâl, sonra tafsil şeklinde tedricî bir metod takip edilmiştir. Öyle

³ bkz., “Haraç”, *DİA*, XVI, 89.

⁴ bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Öşür”, *IA*, IX, 485 vd.

⁵ bkz. Mehmet Erkal, “Âşir”, *DİA*, IV, 7.

⁶ bk. Yahya b. Adem, *Kitabu'l-Harâc*, Kahire 1384, s.121-127.

⁷ Yahya b. Adem, s.121-122.

⁸ Yahya b. Adem, s.121, 125.

⁹ Yahya b. Adem, s.122-126.

¹⁰ *Câmi'u'l-beyân*, Beyrut 1420/1999, V, 368.

anlaşıyor ki ilgili âyetle toprak ürünlerinden zekat mükellefiyetine icmalen temas edilmiş, daha sonra zekat mevzularını ayrı ayrı gösteren, bunlardan hangi şartlarda ve ne nispette zekat ödeneceğini açıklayan hadislerle âyet tafsil edilmiştir. Bu âyet ve hadislere istinad eden fakihler öşürün farz olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır.

C. ÖŞÜRÜN VÜCUB SEBEBİ

Öşürün, vücut sebebi topraktan elde edilen üründür. Bu itibarla bir kimse, toprağını ekip, mahsul elde edebileceği halde ekmez de boş bırakırsa o araziden öşür alınmaz. Yine mahsul, bir afetten dolayı bitmezse toprak sahibi öşürle mükellef olmaz.

D. ÖŞÜRÜN VÜCUB ŞARTLARI

Öşürün vucub şartları; ehliyet şartı ve mahalli şart olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

a. Öşürün ehliyet şartı;

- 1- Malikilerin dışındaki fakihlere göre mükellefin müslüman olması
- 2- Mahsule tam malik olmak.

1- Kur'an-ı Kerim'de bütün ibadetlerde olduğu gibi mali mükellefiyet olan zekat da mümin erkek ve kadınlara emredilmiştir. Hz. Peygamber, Muaz b. Cebel'i Yemen'e mali, mülki ve kazai selahiyetlerle gönderirken ona şu talimatı vermiştir;

“Onlara önce Allah'tan başka tanrı olmadığına ve benim Allah'ın peygamberi olduğumu bilmeye ve tanımaya davet et. Eğer kabul edip itaat ederlerse, onlara her gece ve gündüz üzerlerine beş vakit namazın farz kıldığımı öğret. Buna da itaat ederlerse, onlara bildir ki Allah kendilerine mallarından zekatı farz kılmıştır. Bu zekat zenginlerinden alınır ve onların fakirlerine verilir.”¹¹

Hadisdeki tertibi dikkate alan fakihler mükellefiyet konusunda gayr-ı Müslimlerin şahadet kelimesini söylemeden (Müslüman olmadan) yapacakları furu-i amalden hiçbirisi ve ibadetleri sahih değildir sonucuna

¹¹ Buhârî, “Zekât”, 1.

varmışlardır. Öşür- mali yönü ağır bassa da- bir ibadettir. O da ancak Müslüman mükelleflere yüklenir.

Öşürün başlangıçta müslümana yüklenilmesi bila hilaf vucup şartıdır. Gayr-ı müslim başlangıçta öşürün vucubuna ehil değildir. Ancak zimmî öşür toprağı satın alırsa ne olacaktır? Bu durumda Ebû Hanîfe'ye göre toprak harac toprağına dönüşür, ona da harac yüklenir. Ebû Yûsuf'a göre toprağın hukuki yapısı değişmez, fakat ondan iki öşür nispetinde vergi alınır. Muhammed'e göre ise, yine toprağın statüsü değişmez ve bir öşür vermesi gerekir. Ebû Hanîfe görüşünü, satılan toprağın zimmînin mülkünde kalması şartına bağlar. Toprak müslümanın mülküne geçerse tekrar öşür olur. Ebû Yûsuf, Hz. Ömer'in Beni Tağlib Hıristiyan kabilesine uyguladığı vergilemeyi esas alır. Muhammed ise sahibinin değişmesiyle toprağın statüsünün değişmeyeceği ilkesini temel alır. Ancak Ebû Yûsuf ve-bir rivayette- Muhammed'e göre zimmeden öşür adıyla alınan bu vergi -zekatın sarf yerlerine değil, haracın sarf mahalline harcanır.¹²

Akıl, buluş öşürün vucup şartı değildir. Bu itibarla sabî ve mecnunun arazi mahsulatında öşür (zekat) gerekir. Bu hususta, Hanefî fukahası zekatla ilgili ayet ve hadislerin genel anlamını dikkate almışlardır. Toprak ürünlerinin zekat (öşür) borcu zimmete değil mahsule bağlanır. Bu sebeple öşür borcu olan mükellef öldüğünde varislerinden alınır. Zekat ise mükellefin ölmesi ile düşer.

Malikilere göre Müslüman olmak, öşürde vucub şartı değil, sıhhat şartıdır. Buna göre Malikiler gayr-ı müslimlerin Müslüman olmadıkça ibadetlerinin sahih olmayacağı anlayışında birleşmekle beraber onların ayrıca Amal-i furu ile de mükellef olacakları görüşündedirler.

2- Fakihler çoğunluğu, ilgili ayet ve hadisleri değerlendirerek öşürün mahsule taalluk ettiğini kabullenmişler, bu mükellefiyet için toprağına sahip olup olmamanın etkili olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Buna göre arazi ekilmek üzere belli bir ücretle kiralanmış ise öşür kiracıdan alınır. Toprak, yarıcılık (müzaraa) usulu kiralanmış ise, mal sahibi ve kiracı hisselerine düşen mahsulun zekatlarını öderler. İki durumda da Ebû Hanîfe'ye göre öşür mal sahibinden alınır.

Öşüre tabi mahsulat yetiştikten sonra satılırsa öşürü arazi sahibinden, yetişmeden satılırsa satın alandan tahsil edilir.

Mal sahibi toprağını ariyet olarak ekilmek üzere birine verse çıkan mahsulun zekatını ariyet alan öder.

¹² bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadir*, Kahire 1319, II, 197.

b. Öşürün mahalli şartı;

Şafii, Maliki ve Hanbeli fakihlerine göre “öşürde toprağın statüsünün” bir tesiri yoktur. Toprak haracî de olsa –mükellef Müslüman ise-mahsulünden öşür vermesi gerekir. Hanefilere göre ise toprak mahsullerinden zekat, öşür arazisi için bahis mevzuudur. Bu itibarla toprağın öşrî olması, tarım ürünleri zekatı için “mahalli” şarttır. Bu durumda toprağın hukuki yapısı önem kazanmaktadır.

Hiz. Peygamberin vefatını takiben Hulefa-i Raşidin döneminde Müslüman fatihler Arap Yarımadasının dışında İran ve Bizans devletlerinin hakimiyeti altındaki topraklarda süratle yayılmaya başlamış böylece yeni bir devir, fetihler devri açılmıştır.

Fetihlerin zaruri bir neticesi olarak gerek fethedilen toprakların ve gerekse onlar üzerinde yaşayan yerli halkın hukuki statülerinin tespiti işi de gündeme gelmiş ashab, bu meselenin halli için Kur'an ve Hiz. Peygamber'in uygulamalarında çare aramıştır.

Kur'an'da Enfal Suresi (8) 41 ve Haşr Suresi (59) 6-9 ayetlerden başka, arazi hukukuna temas eden ayete rastlanmadığı gibi, onların topraklarından tahsil edilecek olan harac vergisini konu alan bir ayet de yoktur.

Bu itibarla fethedilen toprakların gerek arazi ve gerekse harac vergi hukuku, Hiz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin uygulamaları ile gelişmiştir.

Hiz. Ömer zamanında fetihlerin tabii bir sonucu olarak önem kazanan topraklarla onların üzerinde yaşayan insanların ganimet hükmüne tabi tutularak 1/5'inin Beytülmale 4/5'inin savaşa iştirak edenlere dağıtılması görüşü ile, bu toprakların yerli halkın elinde bırakılıp, mukabilinde harac vergisi alınması görüşü büyük bir ihtilaf konusu olmuş, neticede bu ihtilaf “toprakların yerli halkın elinde bırakılması ve karşılığında harac vergisi alınması” şeklindeki Hiz. Ömer'in görüşü istikametinde çözüme ulaştırılmıştır.

Bu çözümün vuzuha kavuşturulmasında Hiz. Peygamberin tatbikatı büyük önem kazanmaktadır. Bu itibarla Hiz. Peygamber ve Hiz. Ebû Bekir devirlerinde arazi hukuku sahasında ne gibi uygulamaların yapılmış olduğu kısaca gözden geçirilmelidir..

1-Hiz. Peygamber tarafından ele geçirilen ilk arazi Medine'de Beni Nadîr Yahudi kabilesinin işgal etmekte olduğu arazidir. Hiz. Peygamber h.4. yılda bu kabileyi Hiz. Peygamberi öldürmeye teşebbüs ettikleri ve yapılan anlaşmayı bozdukları için 15 gün muhasara etmiş sonunda Medine'den çıkıp gitmeleri şartı ile anlaşma yapılmıştır. Ele geçen arazi, bu olay üzerine nazil olan Haşr (59) suresi 6-10. ayetlerinin öngördüğü esaslar dahilinde Hiz. Peygambere ait kabul edilmiş, O da araziyi kendisi ve ailesinin geçimi için ayırmış, kısmen de iktâ olarak bazı kimselere dağıtmıştır. Maverdî bu

toprakların dağıtılmadığını bildirmektedir. Bu topraklardan Hz. Peygamberin iktâ olarak bazı kimselere; Hz. Ebû Bekir, Abdurrahman b. Avf, Ebû Ducâne ve diğerlerine verdiği rivayet edilir. Buna göre, Benî Nadîr arazisi, Bedir gazvesinden sonra nazil olan Enfâl suresi (8) 41. ayetinin hükmü gereği ganimet olarak taksim ve tahmîs (1/5'i alınmamış) edilmemiş, sulhan, Kur'an ifadesi ile (Haşr 59/6) "*bilâ icâf ve lâ rikâb*" (at ve deve koşturmadan) fethedildiği için Hz. Peygamberin tasarrufuna bırakılmıştır.

2-H.5. yılda Benî Kureyza Yahudi kabilesi Hendek Savaşında –antlaşma hükümlerine ihanet ederek Mekkeli müşriklere yardım ettiklerinden dolayı- Müslümanlar tarafından kuşatılmış, kaybedeceklerini anlayınca kendileri tarafından hakemliği istenen Sa'd b. Muâz'ın kararı ile savaşçıları katledilmiştir. Esasen bu karar da Tevrat'a göre verilmiştir. Toprakları ve malları da ganimet ayetinin (8/41) hükmü gereği taksim ve tahmîs edilmiştir. Bu tatbikatla savaşla alınan toprakların, ganimet kabul edilip taksim ve tahmîs edilmiş olduğu görülmektedir.

H.7. yılda Hayber Yahudileri, yapılan şiddetli bir savaştan sonra boyun eğmiş, Hz. Peygamber bunların mallarını ve arazisini savaşanlar arasında taksim ve tahmîs etmiştir. Ancak savaş sonunda Yahudilerle bir anlaşmaya varılmış ve bunların araziyi işlemeleri mukabili elde edecekleri mahsulün yarısını Müslümanlara vermeleri kararlaştırılmıştır. Böylece Hayberli Yahudiler Hz. Ömer'in halifeliği zamanına kadar orada kalmışlardır. Hz. Ömer Yahudileri Hayber'den sürünce araziye hissesi olanlara iade etmiştir. Hayber'in- vatih ve selalum kaleleri dışında- savaşla fethedildiğinde ittifak vardır. Ancak Hayber'in tamamının Hz. Peygamber tarafından taksim edilip edilmediği münakaşa edilmiştir. Hayber arazisinin Hz. Peygamber zamanında 1- tamamının taksim edildiği, 2-arazinin yarısının taksim edildiği, diğer yarısının Yahudilere yarıcılık esasına göre verildiği, 3- arazinin Hz. Ömer zamanında taksim edildiği hakkında üç ayrı görüş ortaya atılmıştır. Ancak kaynaklarda sulh yoluyla alındığı belirtilen kaleler hariç, Hz. Peygamberin Hayber arazisini savaşa katılanlara taksim ettiği ve 1/5 hissesini aldığına dair rivayetler daha kuvvetli görünmektedir. Belki sulhla alınan kaleler hariç Hayber'in 36 parçaya bölünüp 18 hissenin Hz. Peygamber tarafından ayrılıp sulhla alınan arazi ile birlikte gelirlerinin Haşr suresinde zikredilenlere ve devlet işlerine sarfedildiği söylenebilir. Ancak savaşa katılanlara hisselerinin dağıtıldığı görüşü daha güçlüdür Hz. Ömer devrinde Sevad (Irak) fethedildiği zaman ikinci Halifeye karşı savaşla alınan bu toprakların Enfâl suresinin (8) 41. ayetinin hükmü gereği taksim ve tahmîsini isteyenler aynı zamanda araziye Hz. Peygamberin Hayber'i taksim ettiği gibi taksim etmesini söylemişlerdir. Bu ifadeden Hayber arazisinin Hz. Peygamber tarafından taksim edildiği anlaşılıyor. Ayrıca Hz. Ömer, Hayber Yahudilerini buradan çıkarınca, hissesi olanları, topraklarına sahip olmaları yolunda ikaz etmiştir.

1-Hayber fethini müteakip Hz. Peygamber sırası ile Fedek, Vâdi'l Kurâ ve Teymâli Yahudilerle anlaşmalar yapmış, Fedek topraklarının yarısı Hz. Peygambere ait kabul edilmiş, Vâdi'l Kurâ savaşla elde edildiği için Hayberlilerle yapılan anlaşma şartları içinde sulh sözleşmesi yapılmıştır. Teymalılara cizye yüklenmiştir.

2-H.8. yılda Mekke çoğunluğun görüşüne göre savaşla fethedilmiş, Hz. Peygamber Mekkelilerin menkul ve gayr-ı menkul mallarına ganimet ve fey hükümlerini uygulamamıştır. Bu bakımdan Mekke fethi bünyesinde bazı zorluklar taşımaktadır.¹⁵

3-Aynı yıl (H.8) Tebük, Eyle, Azrul, Cerbâ, Maknâ ve Dûmatu'l-Cendel ahâlisi ile cizye mukabili anlaşmalar yapılmış, bunlar arasında Maknâ ile yapılan anlaşmada hurmalarının ¼ 'ünün Müslümanlara verilmesi şart edilmiştir.

4-H.10. yılda Necran Hıristiyan Araplarla, Bahreyn'li Yahudi, Mecûsî, müşrik, Hıristiyan zümrelerden de sulh şartları içinde arazi mahsullerinden belli nispetlerde hisseler alınması kararlaştırılmıştır.

Hz. Ebû Bekir zamanında Hire, Ulleys, Buşra gibi bölgelerin ahâlisi ile sulh anlaşmaları yapılmış ve bu anlaşmalarda tespit edilen muayyen vergiler alınmıştır.

Özetle Hz. Peygamber savaşla fethedilen Beni Kurayza, Hayber ve Vâdi'l-Kurâ arazisini ganimet hukukuna göre taksim ve tahmîs etmiştir, yani 4/5'ini savaşa iştirak edenlere dağıtmış, 1/5'ini Enfal Suresi 41. ayet gereği dağıtmak üzere elinde tutmuştur, ancak Hayber ve Vâdi'l-Kurâ'daki Yahudilere arazileri yarıcılık esasına göre işletmeye verilmiştir. Bu üç olayda toprağın menkul mallar gibi Enfal Suresi (8) 41. ayete göre ganimet kabul edilip taksim ve tahmîs edilmiş olduğunu görüyoruz. Beni Nâdir ve Fedek sulhan ele geçirildiği için bunların arazilerine fey hükmü uygulanmış, Beni Nâdir arazisinin tamamı, Fedek arazisinin yarısı Hz. Peygambere ait kabul edilmiştir. Mekke'nin fethi burada önem kazanmaktadır:

Hz. Peygamber zamanında sulhan alınan Bahreyn Hz. Ebû Bekir zamanında yine sulh yolu ile ele geçirilen Hîre, Banikya, ve Ulleys topraklarının mülkiyeti yerli halkın eline bırakılmıştır.

Savaşla alınan Hayber ve Vâdi'l-Kurâ arazisi, yerli halka, elde edilen mahsulün ½ sini Müslümanlara verilmesi şartı ile işletmeye verilmiştir. Sulhan elde edilen topraklardan, cizye mukabili sulh yapılanlarının yanında, Makna, Necrân, ve Bahreyn bölgeleri ahâlisi ile yapılan anlaşmalarda toprak ürünlerinden belirli nispetlerde vergi verilmesi şart edilmiştir.

¹⁵ bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, Kahire 1389, s. 89-92.

Hız. Peygamber Mekke'yi ele geçirdikten sonra mallarını ve topraklarını dağıtmamıştır. Tarihçiler Mekke'nin savaşıla fethedildiği konusunda hemfikirdir. Ancak fakihler bu olayı farklı değerlendirmişlerdir.

Ebû Hanîfe ve Mâlik'e göre Hız. Peygamber Mekke'ye zorla kuvvet kullanarak girmiş, savaşçılara ganimetleri almayı yasaklamıştır. Şâfiî'ye göre Hız. Peygamber Mekke'ye sulh yolu ile girmiş, Ebû Sufyan'la sulh anlaşması yapmıştır. Bu sebeple ganimet alınmamıştır.

Hanefi furu kitaplarında Mekke'nin Kâbe'den dolayı özel bir statüsünün olduğu zikredilmesine rağmen bu eserlerde anveten meftuh topraklarda devlet başkanının muhayyer olmasına Mekke toprak hukuku tatbikatı misal olarak da gösterilir.

Aynı hususu Ebû Yûsuf da dile getirir. Ayrıca Kâsâni kıyasa göre Mekke'nin harâcî olduğunu, Hız. Peygamber oraya harac koymadığı için kıyası terk ettiklerini zikreder.

Irak fethedildiği zaman Hız. Ömer'in Irak orduları başkomutanı Sa'd b. Ebî Vakkas Şam'ın fethinden sonra, Suriye orduları başkomutanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Mısır fethedildiği zaman da Amr b. el-Âs, ordunun "elde ettikleri ganimetleri ve Allah'ın kendilerine fey olarak ihsan ettiği malların taksim ve tahmîs edilmesini istediklerini" Hız. Ömer'e yazılı olarak bildirmişler ve halifeden konu ile ilgili görüş beyan etmesini istemişlerdir.

Ordu komutanlarının Hız. Ömer'e duyurdukları askerin istekleri yanında, Irak'ta savaşan ordudan Medine'ye gelen bir grup askerle, sahabeden bazıları da Hız. Ömer'den ısrarla Hız. Peygamber'in Hayber arazisini savaşanlara taksim ettiği gibi, Irak topraklarını taksim etmesini istemişlerdir.

Bu baskılar sonucu Hız. Ömer'in meftûh toprakları savaşanlar arasında taksim etmek istediği, yaptığı inceleme ve istişareden sonra Hız. Ali'nin tavsiyesine uyarak bu fikrinden vazgeçtiği de rivayet edilir.

Neticede Hız. Ömer fethedilen toprakları savaşıa katılanlara dağıtmamış, eski sahiplerine harac vergisi ödemeleri şartı ile bırakmıştır.

Hız. Ömer'in bu kararının oluşması ve uygulamaya konulması olayı şöyle özetlenebilir: Hız. Ömer, ele geçirilen toprakların savaşanlara taksim edilmesini isteyenlere karşı, eğer bu toprakları bölüştürürse sonradan gelen Müslümanlara bir şey kalmayacağını söylüyor ve ısrarla "işleyicilerle beraber Irak ve Şam arazisi taksim olunursa, o zaman kaleler ne ile korunur" diyordu. Hız. Ömer'e karşı olanlar da "kılıçlarımız vasıtasıyla Allah'ın bize ihsan ettiği ganimetleri, savaşıa iştirak etmeyen kimselere mi vakıf yapıyorsun diyorlar ve Hız. Ömer'i istişareye davet ediyorlardı. Bunun üzerine Hız. Ömer meseleyi önce ilk muhacirler ile istişare etti, sonra 5'i Evs ve 5'i de Hazrec'in ileri gelenlerinden müteşekkil 10 kişilik şûrâya götürdü, onlara meseleyi arz etti ve özetle "ganimet olarak elde edilen malları hak

sahiplerine taksim ve tahmîs ettim. Araziyi işleyicileriyle beraber tutmayı, arazi için harac vergisi koymayı, sahiplerine de cizye yüklemeyi düşündüm. Şu kaleleri görüyorsunuz. Onları devamlı bekleyecek adamlara şiddetle ihtiyaç vardır. Şam, Cezîre, Kûfe, Basra, Mısır gibi şu büyük şehir ve bölgeleri görüyor musunuz. Onların askerle korunması ve onlara bolca atiyyeler (maaş) verilmesi lazımdır. Arazi işleyenlerle birlikte taksim edildiği vakit, nereden bulup sarfedilir dedi.

Şûrâ üyeleri Hz. Ömer'in bu konuşmasını dinledikten sonra ona şu karşılığı verdiler: -Görüş senin görüşündür, düşündüklerin ve söylediklerin ne kadar güzel.

Hz. Ömer'in görüşü doğrultusunda ortaya çıkan şûra kararı, Irak ve Suriye orduları başkomutanlarına yazılı olarak bildirilmiş, Mısır fethedildiği zaman orada da aynen uygulanmıştır.

Hz. Ömer tarafından uygulanan şûrâ kararı ondan sonraki devirlerde de uygulanmış ve bundan böyle savaşla elde edilen topraklar savaşa katılanlar arasında taksim edilmeyip harac vergisi karşılığı, yerli halkın elinde bırakılmıştır.

Savaş yoluyla elde edilen toprakların, savaşanlara dağıtılmayıp yerli halkın elinde bırakılması kararının oluşumu esnasında çıkan tartışmalarda, kararın lehinde ve aleyhinde olanlar düşüncelerini şu gerekçelere istinad ettirmişlerdir.

Savaşla elde edilen toprakların savaşanlara dağıtılmasını isteyenlerin dayandıkları esaslı noktalar:

1-Enfal (8) suresi 41. ayetine göre anveten meftuh topraklar da diğer gayr-i menkul ganimet gibi taksim ve tahmîs edilmelidir.

2-Hz. Peygamber Hayberi taksim etmiştir. Savaşla fethedilen diğer topraklar da taksim edilmelidir.

3-Ganimet ve feyden başka bir şey olmayan toprağı kendi kılıçlarıyla elde etmişlerdir. Bu toprağı savaşta hazır olmayanlara bırakmak doğru değildir.

Hz. Ömer ve onun kararını destekleyenlerin görüşlerine dayanak olan hususlar:

1-Hz. Ömer günün şartlarını değerlendirmiştir.

2-Fethedilen geniş arazi fatihine taksim edilirse, gelecek nesillere bir şey kalmayacaktır.

3-Geniş toprakların elde tutulabilmesi için, ordu beslemek gerekir. Bunun için de paraya (devamlı gelire) ihtiyaç vardır.

4-Topraklarla beraber esirler taksim edildiğinde, onlar devamlı köle halinde kalacaklardır.

5-Topraklar taksim edilirse ileride büyük topraklar tek elde toplanacaktır.

6-Toprak sahiplerinin elinde bırakılırsa, zayıf, kimsesiz ve gelecek nesiller bu topraklara konacak harac vergisi ile desteklenmiş olacak. Böylece sosyal güvenlik sağlanmış olacaktır.

7-Hz. Ömer'in Şûrâ'da ben bir hüccet buldum diyerek Haşr Suresi (59) 6-10 ayetlerini de okuduğu rivayet edilmektedir. Buna göre ikinci halifenin "savaşla alınan toprakların savaşanlara dağıtılmaması kararında" bu ayetlere istinad ettiği görülmektedir. Burada mezkur ayetler açıkça "*bilâ icâf ve la rikâb*" (sulhan) alınan toprakların hukuki durumlarını belirtmektedir. Nasıl olur da savaşla ele geçirilen topraklar için müstenid olur? denebilir. Ebû Ubeyd bu hususu şöyle açıklar "Hz. Ömer Enfal suresi 41. ayetini, haşr suresi 6-10 ayetlerinin ışığı altında tefsir etmiş ve Haşr Suresi 9-10 ayetlerde zikredilen fey müstefidlerinin ilk muhacirlerle bütün Müslümanlar olduğu neticesine varmıştır.¹⁴

Burada iki farklı Kur'ân hükmü delil getirilerek iki ayrı sonuca varıldığı görülmektedir. Bir tarafta Hz. Ömer'in ileri sürdüğü fey ayetleri, diğer tarafta karşı görüşte olanların ileri sürdükleri ganimet ayetleri. Bu ayetlerden iki ayrı hüküm çıkarılışının nereden ileri geldiğini tespit etmek gerekiyor. Ganimet ayetinden anlaşılan, bu ayetin savaştan sonra elde edilmiş ganimete, fey ayetlerinin ise savaşız elde edilmiş şeylere delâlet ettiği. Konu bu yönüyle Hz. Ömer devrinden itibaren tartışıla gelmiştir. Ayetlerin anlaşılabilmesi için Hz. Peygamber devri toprak hukuku tatbikatı önem kazanmaktadır. Bu itibarla Hz. Ömer'in savaşla elde edilen toprakları gânimine dağıtmaması ile ilgili yorumlarda Hz. Peygamber devri toprak hukuku tatbikatı daima göz önünde tutulmalıdır.

Ebû Yûsuf Hz. Ömer'in savaşla alınan toprakları taksim ve tahmîs etmemek hususundaki görüşünü Allah'ın kendisine ihsan ettiği bir (başarı) olarak değerlendirir ve bu tatbikattan doğan hayrın Müslümanlara ait olduğunu belirtir. Ebû Yûsuf'un değerlendirmesinden Hz. Ömer'in bu kararında Kur'an ayetlerine istinad ederek maslahatı göz önüne alıp neticeye vardığı anlaşılmaktadır.

Savaşla elde edilen toprakların hukuki durumu hakkında Ebû Yûsuf "Devrin halifesi Hz. Ömer'in tatbikatı bu şekilde gerçekleşti. Diğer halifelerde anveten meftuh toprağın taksimi ve yerli halkın elinde -harac karşılığı- bırakılması hususunda muhayyerdirler" ifadesi ile görüşünü belirtir.

Ebû Ubeyd anveten meftuh topraklar hakkında iki ayrı hükmün bulunduğunu, bunların birincisinin Bilal ve arkadaşlarının savunduğu Hz. Peygamber'in Hayber tatbikatı, ikincisinin de Muaz b. Cebel ve Hz. Ali'nin işareti ile Hz. Ömer'in kararlaştırdığı sevad tatbikatı olduğunu savaşla alınan

¹⁴ Ebû Ubeyd, s. 85-86.

topraklar hakkında ganimet ve fey hükmüne göre hareket edilmesi kararının devlet başkanına ait olduğu şeklindeki görüşleri nakleder.¹⁵

Ebû Ubeyd anveten meftuh topraklar için üçüncü bir yol olarak Mekke fethini gösterir ve şöyle der; “üçüncü bir görüşe göre devlet başkanı, anveten meftuh araziye, ne fey, ne de ganimet kabul eder. Fakat onu Hz. Peygamber’in Mekke fethinde yaptığı gibi yerli halka iade eder der.¹⁶

Olayın şeriliğini inceleyen Biltacı, bu toprakların ve üzerinde yaşayanların ganimet olmaktan çıkarıldığını, esasen Kur'an ve sünnette meftuh topraklar için belirli bir hüküm bulunmadığını ileri sürer.

Hiz. Ömer'in anveten meftuh toprakları taksim etmeme kararını, ictihad, ganimet ayetini, fey ayeti ile tefsir etme, şûrâ konusundaki anlayışın önemli bir örneği, maslahat, ıstıslah, istihsan, sahabe icmaı, şeklinde değerlendirenler vardır. Konuyu bir de bu yönüyle -usul yönünden- ele almak gerekir.

Ebû Yûsuf'un “Hz. Ömer'in anveten meftuh araziye taksim etmemek hususundaki görüşü ve Kur'an'dan Allah'ın kendisine tanıttığı ayetlerle istidlâl etmesi, Allah'ın kendisine ihsan ettiği bir başarıdır” şeklindeki ifadesinden Hiz. Ömer'in meşhur kararına Haşr Suresi 6- 10. ayetlerinin hükümlerini ta'lil ederek onların işaret manalarına dayanarak vardığı anlaşılmaktadır.

Ebû Ubeyd'de Hiz. Ömer'in kararının yorumunu yaparken aynı neticeye varır ve “Hz. Peygamber Hayberde ganimet ayetini, Hiz. Ömer ise Irak'ta Fey ayetlerini esas almıştır”¹⁷ der.

Hanefi furu kitaplarında da Hiz. Ömer'in sevad tatbikatında fey ayetlerine istinad ettiği zikredilir. Haşr Suresi 7. ayette Cenab-ı Allah'ın fey olarak ihsan ettiği şeyleri fakirlere, yetimlere, Hiz. Peygamber'in yakınlarına ve yolda kalmışlara dağıtılmasının hikmeti belirtilerek şöyle buyrulur: “Allah'ın fethedilen memleketlerden peygamberine verdiği şeyler: Allah, Peygamber, onun yakınları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir.. İçinizdeki zenginler arasında elden ele dolaşması için değildir.”

Hiz. Ömer'in kararına müstenid olarak bu ayeti ele alırsak neticeye varmak için şöyle bir yolun takip edilmesi gerekecektir. Zikredilen zümrelere feyin dağıtımındaki hikmet (illet) sermaye terakümünü önlemektir. Arazi - üzerinde yaşayanlarla- fatihine taksim edilirse, 1 kişiye 3 aile ve bunun yanında geniş topraklar isabet edecektir.

Böyle yapılmayıp, arazi harac vergisine bağlanırsa bundan Haşr Suresi 10. ayette zikredilen “gelecekler istifade edecektir.”

¹⁵ Ebû Ubeyd, s. 88-89.

¹⁶ Ebû Ubeyd, s. 89.

¹⁷ Ebû Ubeyd, s. 109.

Ancak Ebû Ubeyd başka bir rivayetinde Hz. Ömer'in kararında fey ayetlerine istinad etmesinin birkaç yönden şüpheli olduğunu belirtir. Ona göre:

1-Fey ayetleri ganimetle ilgili değildir. Fey ile ilgilidir. Bu ikisini birbirine karıştırmamalıdır.

2-Ensar ile ilgili ayet hüküm bakımından fey ayetine matuf değildir.¹⁸

Muhammed Ebû Zehra konuyu icmanın imkanı ve icmanın senedi başlıkları altında ele almış son başlıkta "acaba senedi kıyas olan bir icma insanları ilzam edebilir mi? şeklinde bir sorudan sonra bu konudaki fakihlerin üç ayrı kısımda özetlediği görüşlerini nakletmiş ve "kıyas icma için senet olamaz" görüşüne misal olarak Hz. Ömer'in kararını göstermiştir. M. Ebû Zehra'ya göre meftuh arazinin mücahitlere dağıtılmaması üzerine sahabe icma ederken, kıyas veya maslahata değil, Kur'an nassına dayanmışlardır. Bu nass Haşr Suresi 7. ayettir. O şöyle demektedir: "Öyle anlaşılıyor ki Hz. Ömer, maslahatı göz önüne alarak fethedilen araziye gazilere dağıtmamak için, ashabla iki gün münakaşa etmişse de onları ikna edememiştir. Nihayet bu ayet-i kerimeyi zikredince, onlar ikna edilmiştir."

M. Ebu Zehra konuyu senedi nass olan sahabe icması olarak değerlendirmektedir.

Hz. Ömer'in kararı -Babertinin de ifade ettiği gibi İcma noktasına ulaşmamıştır.

Hatırı sayılır bir grup Hz. Ömer'in kararına muhalefet etmişlerdir. Konu Hz. Ali zamanında tekrar gündeme gelmiş, Hz. Ali, Hz. Ömer'in görüşünün doğru bir görüş olduğunu söyleyerek onun içtihadını değiştirmemiştir.¹⁹ Ayrıca Şafii fakihleri anveten meftuh toprakların Hz. Peygamber'in Hayber tatbikatı gibi taksim edilmesini savunmuş, Hz. Ömer'in icihadını farklı şekilde yorumlamışlardır.

Hz. Ömer'in kararı M. Fayda'nın da belirttiği gibi; bir yönüyle iktisadi, sosyal ve askeri, diğer yönüyle hukuki ve dini unsurları bünyesinde toplayan çok yönlü bir karar niteliğindedir.

Meselenin; harac vergisi, tarımın aksamadan devamı ekonomik, toprağın tek elde toplanması, ihtilafların çıkma ihtimali sosyal yönünü; hudud ve kalelerin korunması askerî ganimet ve toprak statüsü ile ilgili hususlar hukuki cihetini; gayr-i Müslimlerin Müslüman olmasının hedef alınması dinî yönünü teşkil etmektedir ki bütün bunlar konuya geniş boyutlar kazandırmaktadır.

¹⁸ Ebû Ubeyd, s. 153-154.

¹⁹ Yahya b. Adem, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire 1384, s. 23-24.

Öyle anlaşılıyor ki Hz. Ömer meseleyi bu boyutlar içinde ele almış, daha kuvvetli gördüğü yukarıdaki hususlardan dolayı savaşla alınan toprağın taksim edilip edilmemesi meselesinde, Hayber gibi benzer tatbikatın hükmünden, bu gerekçelerle sevad topraklarını taksim etmeme hükmüne istihsanen (dönmüştür) udul etmiştir. Bu görüşü Hz. Ömer'in şu sözü destekler mahiyettedir.

“Müslümanların gelecek nesilleri olmasaydı, meftuh toprakların hepsini Hz. Peygamberin Hayberi taksim ettiği gibi taksim ederdim.”²⁰

Hız. Ömer'in meftuh toprakları taksim ve tahmîs etmemesi, daha sonraki dönemler için de hemen hemen değişmeyen bir kaide olmuştur. Daha sonra gelen fakihler-Hız.Peygamber ve Hız.Ömer'in uygulamalarını dikkate alarak-toprak hukukunu, ilk elde ediliş şekline göre, şöyle belirlemişlerdir:

Hanefilere göre savaşla alınan toprakları devlet Başkanı dilerse Enfal Suresi 41. ayetinin gösterdiği esaslar içinde, Hız. Peygamberin Hayber tatbikatı gibi taksim ve tahmîs eder (4/5'ini savaşanlara, 1/5'ini Enfal Suresi 41 ayetinin işaret ettiği şekilde dağıtır). İsterse -Hız. Ömer'in sevad tatbikatı gibi yerli halkın elinde bırakır ve harac vergisi koyar. Birinci şık uygulanırsa toprak öşür toprağı olur, ikinci şık uygulanırsa harac toprağı olur. Ebû Yûsuf'a göre devlet başkanı Hız. Ömer'in sevadda yaptığı gibi, toprağı yerli halkın elinde bırakmaya karar verirse, bu topraklar harac arazisi olur; artık harac tatbik edildikten sonra o arazileri sahiplerinin elinden almaya hakkı yoktur. Bu araziler onların mülküdür. Sahipleri nesilden nesile varis olurlar, alıp satarlar. Hanefilere göre anveten meftuh olup üzerine harac konan arazilerin sahiplerinin mülkü olduğu ve mülk arazi için söz konusu olan her türlü tasarrufun sahiplerince yapılabileceğı bütün furu kitaplarında tekrarlanmaktadır.

Malikilerde baskın görüşe göre savaşla alınan topraklar *fey'en mevkufendir*. Bütün Müslümanlarındır.

Şafiilere göre savaşla alınan topraklar ganimet hükmündedir. Savaşa iştirak edenlere taksim ve tahmîs edilir. Bu halde toprak da öşrî olur. Mekke sulhan alınmıştır. Sevad ise anveten fethedilmiştir. Ancak fatihlerin rızası alındıktan, gönülleri hoş edildikten sonra yerli halka iade edilmiştir. Bu itibarla toprak fey hükmüne tabi olmuştur.

Hanbelîlere göre is anveten meftuh toprakların taksim ve tahmîs edileceğı Müslümanlara vakfedileceğı hakkında iki ayrı görüş vardır.

Genel olarak fakihler tarafından topraklar üç kısımda mütaleâ edilmektedir.

1-Sahiplerinin kendilerinden İslamı kabul ettiği topraklar. Bu toprakların mülkiyeti -bütün mezheplere göre- üzerinde oturanlarındır. Elde edilen

²⁰ Yahya b. Adem, s. 42-43.

mahsulden sulama tekniğine göre öşür(1/10) yahut nısf öşür zekat(1/20) tahsil edilir. Toprak öşür arazisi adını alır.

2-Sulh yoluyla elde edilen topraklar. Bu topraklarda yapılan anlaşma gereği

a) Toprağın mülkiyeti Müslümanlara bırakılmış, araziye konan harac karşılığı intifa hakkı yerli halka verilmiştir. Bu nevi arazinin

aa) Satışı caiz değildir. Çünkü bütün Müslümanlar için vakıftır.

bb) Konan harac intifa hakkı karşılığıdır. “Ücret hükmünde harac” adı verilir.

Mutasarrıf Müslüman olduğunda, harac düşmez.

b) Anlaşma gereği toprağın mülkiyeti üzerinde oturanlara verilmiştir. Bu şartla elde edilen toprakların

aa) Satışı caizdir. Çünkü özel mülkiyete konudur. Her türlü tasarruf hakkı malikindir.

bb) Konan harac “cizye hükmünde harac” ıstılahı ile anılır. Bu harac mükellefin Müslüman olmasıyla Şafii fakihlerine göre düşer ve yine bu mezhep fakihlerine göre toprakları müslümana intikal ettiğinde öşür toprağı haline dönüşür.

3-Savaşla (anveten) ele geçirilen topraklar Malik, Ahmed b. Hanbel (eğer taksim ve tahmîs edilmeyip harac vergisine bağlandı ise) Şafiiye göre Müslümanlar için vakıftır. Mutasarrıfın bey-şira, hibe gibi tasarruf hakkı yoktur. Hanefilere göre ise toprak mülktür.

Yukarıdaki üçlü taksim Ebû Ubeyd ve Mâverdî'nin yapmış oldukları tasnifin birleştirilmiş şeklidir. Ancak Ebû Ubeyd bu üçlü taksimden sonra iktâ, ihyâ ve himâ topraklarını da ayrıca zikreder ve onların hükümlerini anlatır. Mâverdî ise dörtlü bir taksim yapar ve başka müelliflerde görmediğimiz sulh toprakları ile ilgili ahkamı belirtir.

Sulh yolu ile elde edilen topraklarda anlaşma şartlarında ne gösterilmiş ise ona uyulması konusunda ittifak vardır.

Savaşla alınan topraklarda devlet başkanına muhayyerlik yetkisi veren Hanefi fakihleri Devlet başkanı bu toprakları savaşa katılanlara taksim ederse Hz. Peygamberin Hayber tatbikatına, yerli halkın elinde bırakırsa ve harac vergisine bağlarsa Hz. Ömer'in sevad tatbikatına tabi olmuş olur derler. Hanefilere göre sevad, ehlinin mülküdür. Bey, hibe, rehin gibi tasarruflar caizdir. Yine Hanefi fakihlerine göre Devlet başkanı savaşla alınan toprağı

ehline bırakır ve haraca bağlarsa o arazi sahiplerinin mülkü olarak kalır. Bu sadece sevad için değil bütün anveten meftuh topraklar için böyledir.

Malikiler, Sevad uygulamasını bağlayıcı kabul etmekte ve anveten meftuh topraklar savaşın tabii bir neticesi olarak bütün Müslümanlar için vakıftır. Özel mülkiyet söz konusu değildir demekteler. Şafiiler ise Hz. Peygamberin tatbikatını bağlayıcı kabul etmekte, aynı zamanda Enfal Suresi (8), 41 ayetin hükmüne göre anveten meftuh topraklar taksim ve tahmîs edilmelidir demekteler.

Hanefî fakihlerine göre öşürün, toprağın hukuki yapısı ile sıkı irtibatı vardır. Bu itibarla konuyu biraz daha açarak incelemek gerekmektedir.

Hanefiler toprakları “*öşrî*, *haracî*, ve *tad'îfi* olmak üzere genel olarak üç gruba ayırırlar. Bu genel manada yapılan üçlü taksimin tafsili şöyle yapılmaktadır.

1-Öşrîye olan arazi

- a) Arab toprakları
- b) Halkı gönüllü olarak islamı kabul edenlerin toprakları (Endonezya gibi)
- c) Savaşla alınmış olup, gazilere taksim edilip humusu (1/5'i) devlet tarafından alınan topraklar
- d) Müslümanın harac arazisinde duvarla çevrili bostanı öşür suyu ile sulanmak kaydı ile öşrîdir.
- e) Basra arazisi kıyasa rağmen sahabe icmaı ile öşrîdir.
- f) Mekke kıyasa rağmen Hz. Peygamber oraya harac koymadığı için öşrîdir.

2-Haracî olan topraklar:

- g) Anveten meftuh olup taksim ve tahmîs edilmeyip yerli halkına bırakılan arazi
- h) Kendileriyle sulh yapılan halkın elinde bulunan arazi
- i) Devlet başkanının halkını sürüp yerine başka gayri müslim zimmeleri yerleştirdiği arazi.
- j) Devlet başkanının izni ile (Ebû Hanîfe'ye göre) zimminin ihya ettiği mevad arazi veya Müslümanlarla beraber düşmana karşı savaşan gayri müslimlere Devlet başkanının ganimetten tahsis ettiği arazi haracî arazidir.

Müslümanın ihya ettiği arazi Ebû Yûsuf'a göre haraci araziye yakın ise haraci, öşrî araziye yakın ise öşrîdir. Muhammed'e göre öşür suyu ile sulanıyorsa öşrî, harac suyu ile sulanıyorsa haracidir.

Arazinin statüsüne, öşrî veya haraci diye isimlendirilen suyun tesiri ile ihya edilen mevad (ekime elverişsiz) toprakların ve iktaa verilen arazinin hukuki durumları da tartışılmıştır. Ancak öşür toprakları ile tağlibîlerin toprakları bütün mezheplere göre mülk topraklardır. Hanefilere göre savaşla ve sulh yoluyla fethedilip harâc vergisi konan topraklar da mülk topraklarıdır. Bütün Hanefî furû kitapları “sevad ehlinin mülküdür bey ve rehin hibe gibi tasarrufları caizdir” ibaresini kullanırlar ve bu hükmü “Devlet Başkanı bir yeri anveten fethedince ahalisini o topraklarda bırakıp, araziye harac, şahıs başına cizye koymak yetkisine sahiptir. Böyle yaparsa arazi ehlinin mülkü olarak kalır” ifadesi ile genelleştirirler. Ebul'ula Mardin de “*Harac adlı vergiye tabi bulunan yerlere arazi-i haraciyye denilir ve memlukanın bir nevini teşkil eder*” der. İbn Âbidin harac topraklarının mülk arazi olduğunu şu ifadesi ile daha açık dile getirir. “*Harac toprakları olan Mısır, Suriye, Irak arazisi mülk topraklar idi...*”

Toprağın verimliliğini sağlayan “su”yun arazinin hukuki durumunu değiştirmeye etkisi ,hangi nevi suların harac, hangilerinin öşrî olduğu,. suyun öşrî ve haraci diye isimlendirilmesinin mesnedi de tartışma konusudur.

Hanefî furu kitaplarında öşrî ve haraci suların tarif ve tasnifleri önce tavzihe muhtaç bir şekilde yapılır, sonra tariflere kayıtlar konarak meseleye açıklık getirilmeye çalışılır.

Mesela Kâsânî öşür ve harac sularını şöyle tarif eder:

1-Öşür suyu, yağmur kuyu, pınar, Seyhan, Ceyhun, Dicle, Fırat gibi vaz-ı yed ve himaye altına alma imkanı olmayan büyük nehirlerin sularıdır. Ebû Yûsuf'a göre adı geçen nehirlerin suları haracidir. Çünkü onlara gemileri yan yana getirip bağlayarak bir köprü yapmak suretiyle vaz-ı yed imkanı vardır.

2-Hârâc Suyu: Nehr-i Melik ve Nehr-i Yezdücerd gibi yabancıların kazdığı ve çıkardığı vaz-ı yed edilen küçük nehirler, Beytul mal toprağından çıkarılan kanal ve pınar sularıdır.

Mergînânî öşür ve harac sularını aşağıdaki şekilde tarif eder:

1-Öşür Suyu: Yağmur, kuyu, pınar(kaynak) ve hiç kimsenin taht-ı velayetine girmeyen deniz sularıdır.

2-Harac Suyu: Yabancıların kazdığı ve çıkardığı nehirlerin suyudur. Ceyhun, Seyhun, Dicle ve Fırat Muhammed'e göre öşürdür. Çünkü bu nehirlerin suları -deniz gibi- bir kimsenin vaz-ı yedinde değildir. Ebû Yûsuf'a göre bunlar haracidir. Çünkü onların üzerine gemilerden köprü yapılabilir. Bu da vaz-ı yedir.

Bâbertî öşrî ve haracî suların yukarıdakilere benzer şekilde tarifini verdikten sonra "bazı şarihlerin" öşür topraklarından çıkarılan kuyu ve kaynak suları öşürdür, harac topraklarından çıkartılan kuyu ve kaynak suları ise haracidir. Çünkü su toprağın hükmünü alır" dediklerini nakleder.

Mezkur sularla ilgili özlü tarifi İbn Âbidîn vermektedir. Onun tarifine göre: "Harac suyu kafirlerin yed-i tasarrufunda olup sonra bizim zorla malik olduğumuz sulardır. Bunun dışındakiler ise subutu'l yed söz konusu olmadığı için ganimet hükmüne de tabi olamayacağından öşürdür.

Tariflerde öşrî ve haraci su tefrikinde, bu suların tasarruf altına alınıp alınmamasının esas alındığı görülmektedir.

Fetihten önce tasarruf altında olan kuyu, pınar, küçük nehir suları -toprağa kıyasla- fey hükmüne tabi tutulup haraci kabul edilmektedir.

Ayırımında esas alınan bu illet, yani suyun taht-ı tasarrufa alınıp alınmaması meselesi öşrî sulara bir açıklık getirmemektedir. Bu esasa göre sadece deniz ve yağmur suları öşürdür. Ancak kaynaklar Ebû Hanife'nin ve Ebû Yûsuf'un, ayrıca, denizlerin suyunun haraci olduğuna kail olduklarını haber verirler. Seyhun, Ceyhun, Dicle, Fırat nehirlerinin sularının Ebû Yûsuf'a göre haraci olduğu kaydedilir.

O halde tefrikte istinad edilen esasa göre sadece yağmur suyu ittifakla öşürdür. Müslümanlar tarafından çıkarılan kuyu, pınar gibi sular da öşrî olmalıdır. Ancak kaynaklar haraci arazideki bu nevi suların haraci olduğunu kaydetmektedir.

Muhammed'e göre Seyhun, Ceyhun, Dicle, Fırat nehirlerinin suları ile Müslümanların çıkardığı kuyu ve kaynak suları öşürdür. İbnü'l-Hümâm'ın açıklamalarına göre Müslümanların ülkesinde, İslam öncesi devrede mi yoksa İslami devrede mi açıldığı bilinmeyen kuyu kaynak suları mümkün görünen en yakın zamana izafetle İslami devirde açılmış kabul edilmekte, bu nevi suların İslam öncesi devrede açılmış olduğu söylene bile, bu sözler hükme müstenid olmayan avam sözü olarak nazarı dikkate alınmamaktadır. O halde yukarıda zikredilen sularla nemalanan Anadolu topraklarından Muhammed'in ictihadına istinaden öşür vermek gerekir diyebilir miyiz?

Bazı Hanefi furu kitaplarındaki ibarelerden, suların toprağın öşrî veya haraci olmasına doğrudan doğruya tesir ettiği anlaşılmaktadır.

Ancak metinde sıyak ve sıbak bütünlüğü içinde düşünüldüğünde suların bütün arazilerin öşrî veya haraci olmasında müessir olmadığı görülmektedir.

Sular Muhammed'in içtihadına göre ihya edilen mevad toprakların öşrî veya haraci olmasında etkilidir. Muhammed'e göre ihya (tarıma elverişli hale getirilen) mevad (tarıma elverişsiz) arazi öşür suyu ile sulanıyorsa öşrîdir, haraci su ile sulanıyorsa haracidir. Ebû Hanîfenin de bu görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Yûsuf'a göre ise ihya edilen mevad topraklar öşür topraklarına yakın ise öşrî, harac topraklarına yakın ise haracidir. Görüldüğü gibi ihya edilen mevad arazinin vergi hukuku yönünden statüsünü tesbitte Muhammed suyu, Ebû Yûsuf yakınlığı esas almıştır. Esas harac ve öşür vergisine mevzu olan tarıma elverişli araziler bu hükmün dışındadır. Nitekim İbn Âbidîn de suyun, toprağın öşrî veya haraci olmasında doğrudan tesiri olmadığını, suyun muhtelefun fih olarak ihya edilen mevad toprakların statü değişikliğinde söz konusu olduğunu zikreder.

Burada ıktaa (kesime) verilen toprakların öşür hukuku yönünden de ele alınması gerekmektedir. Ancak Hz. Peygamber, Hulefa-i Raşidin, Emeviler, Abbasiler dönemlerinde devam eden ıkta sistemi, Selçuklularda gelişerek Osmanlıda tımar sistemini vucuda getirmiştir. Konu ile ilgili ciddi ilmi çalışmalar yapılmıştır.

Sonuç olarak Hanefi mezhebine göre bugün Türkiye topraklarından elde edilen toprak ürünlerinden zekat (öşür) verilip verilmeyeceği sorusunun cevabı bu toprakların özel mülkiyete konu olup olmamasında aranmalıdır. Zira Hanefî fakihlerine göre harac toprakları **mülk arazi** olduğu gibi, öşür toprakları da –vakıf toprakları gibi- özel mülk olmayan arazi olabilmektedir. Bu durumda–Hanefîlere göre- toprak mahsulleri zekatının (öşrûn) ve haracın vucub sebeb ve şartları önem kazanmaktadır.

Kâsânî, toprağın mülkiyetinin öşürün vucub şartı olmadığını, vucub şartının mahsule malikiyet olduğunu, bu itibarla vakıf arazisinde öşrûn vacip olduğunu söyler ve öşrûn toprağa değil, mahsule terettüp ettiğini tekrarlar. Bundan sonra da öşür toprağının kiraya verilmesi halinde, öşürün mucire mi yoksa müstecire mi yükleneceği konusundaki Hanefi fakihlerinin görüşlerini nakleder. Kâsânîye göre İmameyn'in (müstecir mükelleftir) görüşü esas alınmalıdır. Çünkü öşür mahsule taalluk eder. Mahsul de müstecirin mülkiyetindedir.

İbn Âbidîn, Kâsânî'nin “toprak mülkiyeti öşrûn vucubu için şart değildir, şart olan mahsule malik olmaktır. Çünkü öşür mahsule vacip olur, toprağa değil, toprağın mülk toprak yahut mülk olmayan toprak olması öşürde müsavidir” ifadesini nakleder. Bunun vakıf arazisini mütevellinin ektiği zaman doğru olduğunu, vakıf arazisinin kiraya verilmesi halinde şu şekilde bir ihtilafın ortaya çıkacağını söyler:

Kiraya verilen arazi –ki Mısır ve Şam'ın sultânî (mîrî) arazisi de bu hükümdedir- aslında haraci arazi idi. Şimdi ise böyle değildir Fethu'l-Kadîr'de bu husus “Mısır toprağından bugün tahsil edilen ücrettir, harac değildir. Mısır'da ekilen arazi çiftçinin mülkü değildir. Sanki malikleri varis

bırakmadan ölmüşler, toprak da beytulmalın olmuştur. Şam arazisi de aynı şekildedir” der ve beytülmale intikal eden ve devlet başkanı tarafından parası alınarak satılan topraklardan haracının – mükellef olmadığı için– düşeceği hakkındaki İbnü'l-Hümâm'ın görüşünü nakleder. Sonunda da beytülmalden satın alınan mîrî arazinin öşür vergisine mevzu olup olmayacağı şeklinde bir soru sorar. Mîrî arazinin satılışı ve bu satıştan sonra hangi vergiye tabi olacağı konusu ilk defa İbnü'l-Hümâm tarafından ele alınmakta, konu daha sonra İbn Nüceym ve İbn Âbidîn tarafından geliştirilmektedir.

Öşrün vucup şartlarından, mahalli şarta göre toprak mahsullerinden zekat ancak öşür topraklarında söz konusudur. Harac toprağından harac vermek gerekmektedir. Haraci toprağın mahsulünde öşür tahakkuk etmemektedir. Hanefi fakihlerine göre öşür ve harac aynı arazide birleşmez.

Şafii, Malik ve Ahmed b. Hanbel'e göre öşür ve harac aynı arazide birleşebilir. Harac toprağının mahsulünde –mükellef Müslüman ise- öşür tahakkuk eder. Çünkü öşür ve harac mahal, sebep, harcama yönünden ayrı ayrı iki haktır. Bu iki hak zaten birbirinden ayrıdır. Zira öşür kendisinde ibadet manası olan (meûnet) vergidir. Harac kendisinde ukûbet manası olan vergidir.

Öşürde ibadet manası vardır. Bu açıktır çünkü o mahsulün zekatıdır. Ancak haracta ukûbet manası olup olmadığı tartışılmaktadır.

Fakihlerin çoğunluğuna göre harac ve öşür mahallen birbirinden ayrıdır. Bu iki verginin mahallen ayrı olmasına öşrün mahsule, haracın ise zimmete taalluk ettiği delil olarak verilir. Ancak İbn Âbidîn'in de belirttiği gibi yere taalluk eden harac, harac-ı muvazzafadır. Harac-ı mukâseme öşür gibi yere taalluk etmemektedir. Mukâseme haracı söz konusu olduğunda mahalli fark pek açık olmamaktadır.

Sebep yönünden bu iki vergi birbirinden farklıdır. Zira öşrün vucub sebebi hakikaten mahsul bitirmesi sebebiyle nâmi olan topraktır. Haracın vucub sebebi ise takdiren nâmi olan arazidir. Buna göre toprağı ekmeden öşür alınmadığı halde, aynı durumda olan harac mükellefinden harac alınmaktadır. Nihayet bu iki vergi sarf yerleri bakımından da birbirinden ayrılmaktadır. Zira öşrün sarf yeri zekatın sarf yeridir. Haracın sarf yeri ise bundan farklıdır.

Hanefi mezhebine göre toprak haraci olursa mahsulünde öşür tahakkuk etmez. Aynı zamanda Öşür ve harac aynı toprakta birleşmez.

Harac arazisinden –mükellef Müslüman ise- hem öşür ve hem de harac ödemek gerekir diyen fakihler çoğunluğu, görüşlerine delil olarak sadece bu iki verginin, iki ayrı hak olduklarını göstermekle yetinmezler, onlar bu görüşlerinde şu hususlara da istinad ederler.

1- Öşrü emreden nasslar, araziye öşrî ve haraci diye ikiye ayırmamış, öşrü bütün arazi için emretmiştir.

2- Öşür nassla, harac ise içtihadla farz kılınmıştır.

Buna karşı Hanefi fakihleri de İbn Mes'ûd'un Hz. Peygamberden **“Müslüman arazisinde harac ve öşür birleşmez”**²¹ manasındaki hadisini ileri sürerler ve buna şu delilleri de ilave ederler.

1- Hz. Ömer müslüman olan Dahhâk'a haracını ödemeye devam et demiştir. Ayrıca öşrünü de ver dememiştir.

2- Sahabeden harac ve öşrü bir arada tahsil eden olmamıştır. Kâsânî ayrıca ne adil imamlardan ne de zulumkar valilerden biri zamanımıza kadar sevad arazisinden öşür almadığını, bu topraklarda öşrün vucubuna kail olmanın icma'a muhalefet olacağını, bunun da batıl olduğunu söyler.

3- Harac ve öşrün vucup sebebi birdir. O da nâmi topraktır. Aynı sebep altında iki vergi birleşmez.

Tatbikatta Hz. Ömer ve Hz. Ali zamanlarında Müslüman olan zimmîlerden harac alındığına dair malumata sahibiz.²² Ancak Müslüman olan zimmîler yahut harac toprağına sahip olan Müslümanlar arazilerinden haracla beraber öşür de ödemiş midirler?

Hanefi fukahası bu suale yukarıda da belirttiğimiz gibi menfi cevap vermektedir. Hanefi fakihlerine göre ne adil imamlar ve ne de zulumkar valiler harac toprağından hem harac ve hem de öşür bir arada tahsil etmemişlerdir. Eğer bu iki vergiyi birlikte tahsil etmiş olsalardı, mesela Hz. Ömer Müslüman olan dihkana²³ yalnız “haracını vermeye devam et demez, hem harac ve hem de öşrünü ver derdi. Kaynaklarda Hz. Ömer'den sonra devlet başkanları ve valilerin harac ve öşrü birlikte aldıkları görülürdü. Oysa böyle bir kayda kaynaklarda tesadüf edemiyoruz.

Cumhur ise Hanefi fakihlerinin bu görüşüne şöyle cevap verir:

Sahabe arasında müslümana harac ile öşür vergisi düşmeyeceğini beyan eden bir şahıs yoktur. İkrime istisna edilirse tabiûn arasında da bu görüşte olan zat yoktur. Abdullah b. Mübarek, Mervan'ın yakınlarına sahip oldukları arazinin hem harac ve hem de öşrünü vermelerini²⁴ Ömer b. Abdilazîz elinde harac arazisi bulunan Müslümanların topraklarının hem harac ve hem de öşür vergisini ödemelerini emrettiğini,²⁵ Hz. Ömer'in Müslüman olan dihkana ayrıca öşrünü de ver demesine lüzum ve ihtiyaç duymadığını, bu “diğer

²¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. M. Abdülkadir Atâ), Mekke, 1414/1994, IV, 132, nr. 7290.

²² Ebû Ubeyd, s. 124-127.

²³ Dihkân: Köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelmektedir. bk.Faruk Sümer, “Dihkân”, *DİA*, IX, 289.

²⁴ Ebû Ubeyd, s. 128-129.

²⁵ Ebû Ubeyd, s. 126.

malların mesela altın ve gümüşün zekatını da ver” demesine benzediğini, Müslüman olanın zaten öşürünü vereceğini ileri sürer.

İbn Mes‘ûd’dan, Alkame, İbrahim en-Nahaî, Hammâd, Ebû Hanîfe, Yahya b. Anbese tariki ile rivayet edilen Hz. Peygamberin “müslümanın arazisinde harac ve öşür birleşmez” manasındaki hadisinin zayıf olduğunu İbnü'l-Hümâm da zikreder ve hadisteki za‘fın senetteki Yahya b. Anbese’den geldiğini, Yahya b. Anbese’nin mevzu hadis rivayet edecek derecede zayıf bir ravi olduğunu, bu hadisin merfu derecesine yükselmekle beraber, İbrahim en Nahaî, Şa‘bi, İkrime gibi tabiûn tarafından da rivayet edildiğini ve böylece mürsel olduğunu zikreder.

Bilindiği gibi mürsel hadisi Ahmed b. Hanbel zayıf kabul edip ancak zaruret karşısında, Şafiî, bunu tespit ettiği kayıtlarla desteklenmesi şartı ile, Saîd b. Müseyyeb ve Hasan el-Basrî gibi meşhur ve çok sahabe ile görüşen tabiilerden mervî ise, İmam Malik ile Ebû Hanîfe ise böyle bir kayıt koymadan Haber-i vahidi kabul etmektedirler. Hanefi fakihlerine göre ahabın, tabiunun mürselleri kabul edilmektedir.

Neticede toprak ürünleri zekatına ad olarak verilen öşür’ün toprağın hukukî durumu ile ilgisi sadece Hanefiler için söz konusu olmuştur. Şafiî, Malikî, Hanbelî fakihlerince toprağın haracî olması –işleyeni Müslüman ise- öşür tahsiline mani değildir. Muasır müellifler de bu konuda fakihler çoğunluğunu savunmaktadır.

Fakihler çoğunluğuna göre öşür toprakları özel mülkiyete konu olan topraklardır. Ancak Hanefi fakihlerine göre harac toprakları da mülk arazi olduğu gibi, öşür toprakları da, -belirli sahipleri olmayan vakıf toprakları gibi- mülk olmayan arazi olabilmektedir.

Toprağın öşrî veya haraci olmasında ilk fetih şeklinin rolü vardır. Tarıma elverişli olmayan arazinin (mevât), tarıma elverişli hale getirme (ihyâ), sulama, kesime vermenin (ikta) doğrudan etkisi görülmemektedir.

Hanefi fakihlerinin görüşlerinde dayandıkları öşür ve haracın aynı araziden tahsil edilemeyeceğini bildiren hadis senet yönünden tenkid edilmesine rağmen, aynı üründen aynı zamanda çifte vergi almayı önlediği için manen vergi adaletine uygun görülebilir. Ancak bugün artık topraktan veya mahsulünden harac vergisi alınmamaktadır. O halde Türkiye topraklarının ürünlerinden “Toprak Ürünleri Zekatı” olan öşür 1/10 veya nısf öşür 1/20 nisbetinde zekat borcu –şartlar gerçekleştiğinde- ödenmelidir.

Bu, fakihler çoğunluğunun görüşü olduğu gibi, Hanefi fakihlerinin görüşüne de aykırı değildir. Çünkü onlar da hiçbir dönemde ve hiçbir yerde toprak ürünleri tamamen harac ve öşürden muafır dememişler aksine “toprak, iki meûneden (vergiden) birden muaf tutulamaz” demişlerdir.

Hanefi doktrini içinde zekatı bütün unsurları ile ele aldığımızda da bu sonuca varırız. Onlar toprak ürünleri zekatında hemen hemen yerin bitirdiği bütün ürünleri zekata tabi mal olarak görüş beyan eden fakihlerdir. Fakirin ihtiyacını daha çok karşılayacağını ileri sürerek zekatta, kıymetin para olarak verilebileceğini savunan onlardır. Nasıl olur da 85 gram altın veya karşılığı artıcı vasıfta malı olanın –şartları gerçekleştiğinde- zekat mükellefi olduğunu kabul ederler de tonlarca ürün elde edeni zekattan muaf tutarlar.

Onlar böyle bir şeyi hatırlarından geçirmemişlerdir.

E. MEVZU

Bakara (2), 267 ve En'âm (6), 14. âyetleri ile, zikredilen hadisten genel olarak bütün toprak ürünlerinin zekata tâbi olduğu anlaşılmasına rağmen, zekata tâbi bazı ürünlerin ayrı ayrı gösterildiği hadisler de vardır.

Hz. Peygamber Muâz b. Cebel'i Yemen'e âmil olarak gönderdiğinde ona buğday, arpa, hurma ve kuru üzümünden zekat almasını emreder.²⁶ Konu ile ilgili -sihhatinde tereddüd edilmeyen- hadisler bu dört nevî ürün üzerinde yoğunlaşmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki o devir Hicaz bölgesinde bu dört ürün, diğer toprak mahsullerinden daha fazla, üretilip tüketilmekte, bu itibarla en fazla zekat tatbikatı da bunlarda görülmektedir. Ancak kaynaklarda gerek Hz. Peygamber ve gerekse Hulefa-i Raşidîn ve Emevîler dönemlerinde diğer ürünlerden de zekat alındığını gösteren, fakat mezkur dört madde hakkındaki kadar kuvvetli olmayan haberler de vardır.²⁷ Bu hadis ve uygulamaların değerlendirilmesi, toprak ürünlerinin hangilerinden zekat tahsil edileceği konusunda -ashab döneminden- itibaren farklı görüşlerin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur.

Ashabdan İbn Ömer, tabiundan Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn, İbn Ebî Leylâ ve Mûsâ b. Talha'nın sadece -haklarında açık nass bulunan- buğday, arpa, hurma ve üzümün, Şureyh ve Şa'bî'nin ise üzümü -zarûrî gıda maddesi olmadığı gerekçesiyle- zekat istisnası kabul ettikleri, İbn Abbas İbrahim en-Nahaî'nin bu dört maddeye *silt*'i (bir çeşit arpa) ve darıyı, Mekhûl, "Ömer b. Abdilaziz ve Zührî'nin nohut ve mercimeği ilave ettikleri rivayet edilir.²⁸ Ancak kaynaklarda tabiun fakihlerinden konu ile ilgili çok farklı rivayetlere yer verildiğini gözden uzak tutmamalıdır.²⁹

²⁶ Ebû Ubeyd, 634-635; Yahya b. Adem, s. 112-113.

²⁷ Ebû Ubeyd, s. 667-668, 672; Yahya b. Adem, s. 150-151.

²⁸ Ebû Ubeyd, s. 634-643.

²⁹ bk. Ebû Ubeyd, s. 640-643, 674-679; Yahya b. Adem, s. 140-141, 142, 156.

Nasların yanında sahâbe ve tabiûn görüşlerini de dikkate alan -daha sonraki- fakihler hangi toprak ürünlerinin zekata tâbi olacağı konusunda şu sonuca varmışlardır.

Ebû Hanîfe'ye göre ot, odun, kamış ve meyvesiz ağaçlar dışında bütün toprak ürünleri zekata tâbidir. Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre ise çürümeden bir sene kalabilen toprak ürünleri zekata tâbidir. Bu iki imama göre karpuz, kavun, salatalık meyveler ve sebzeler zekat istisnasıdır.

İmam Şâfi'ye göre, insanların -zaruret halinde değil ihtiyarî olarak - yiyebildikleri, saklanabilen özellikteki ürünler zekat mevzuudur. Buna ilaveten hurma ve üzüm de hadiste zikredildikleri için zekata tâbidir. Şâfiîler'e göre buğday, arpa, pirinç, mercimek, nohut, mısır, darı, bakla, çavdar, burçak zekata tâbi iken sebzeler, meyveler, badem, pamuk, keten zekat istisnasıdır. İmam Mâlik'e göre, bir sene muhafaza edilebilen, yenilen, insanlar tarafından dikilen mahsüller zekat mevzuudur. Ona göre de incir, elma, nar zekat istisnasıdır.³⁰

Ahmed b. Hanbel'e göre ise ölçülebilen, kurutulabilen, dayanıklı gıda maddeleri ile insanlar tarafından yetiştirilen bütün mahsulat zekata tâbidir. Ona göre pamuk, keten gibi gıda maddesi olmayan maddeler de zekata tâbidir.

Sonuç olarak Hanefî fakihleri yanında, diğer fakihler çoğunluğu da Hz. Peygamber zamanında, üzerinden zekat alındığı ittifakla kabul edilen buğday, arpa, hurma ve kuru üzümünden başka, diğer toprak ürünlerinin de -ileri sürdükleri şartlar içinde- zekata tâbi olacağını kabul etmişlerdir. Fakihler çoğunluğu bu dört ürüne, diğerlerini de kıyas ederken sahâbe ve tabiûn tatbikat ve fetvalarının yanında teşriin hikmetini de dikkate almışlardır. Zekâtın hedefi fakirliği gidermek olduğu kadar malın fakir hakkından temizlenmesidir. Öyle ise bütün mahsulât, yahut belirli özellikteki ürünler zekata tâbi olmalıdır. Bu görüşte birleşen fakihler, naslarda belirtilen ürünlere, diğerlerini kıyas yolu ile belirlerken müşterek illet olmaya elverişli vasfın tesbitinde ihtilaf etmişlerdir. Ayrıca usulcülerin de nasslar arasında amm-hass tearuzu karşısında takip ettikleri metod da farklı görüşlerin ortaya çıkmasında önemli rol oynamış olmalıdır.

F. NİSPET

“Yağmur ve nehir sularıyla sulanan toprak ürünlerinde uşr (1/10), kova (el-emeğiyle) sulananlarda nisf uşr (1/20) vardır.”³¹ Hemen bütün hadis ve fıkıh kitaplarında kaydedilen bu hadis, toprak ürünlerinden zekat

³⁰ Mâlik, *el-Muvatta*, “Zekât”, 35-36 (nşr. M. Fuâd Abdülbâkî, I, 272-276).

³¹ Buhârî, “Zekât”, 55.

mükellefiyetine işaret ettiği gibi onlardan ne nisbette zekat tahsil edileceğini de göstermektedir. Hadiste açıkça ifade edildiği gibi bu nisbet toprağı sulama tekniğine göre belirlenmektedir. Hz. Peygamber döneminden itibaren eğer toprak emek sarfedilmeden, yağmur suları gibi, kendiliğinden sulanıyorsa 1/10, emek harcanarak sulanıyorsa 1/20 nisbetlerinde zekat alınagelmıştır. Bu konuda fakihler arasında da herhangi bir ihtilaf görülmemektedir. Ebû Yûsuf bunu şöyle ifade eder.

“Bize kadar gelen hadisler ve ilk müslümanların uygulamalarından nehir, dere ve kaynak sularıyla sulanan araziden uşr (1/10), insan gücüne dayanan aletlerle sulananlardan nısf uşr (1/20) nisbetinde zekat alındığı anlaşılmaktadır. Bunlar, bizim kendilerine yettiğimiz âlimlerin sözleriyle hadis ve uygulamadan alınan ve üzerinde ittifak edilen hususlardır.³²

Öşürün toprağı sulama tekniğine göre nisbeti hadisle belirlenmiştir. Eğer arazi hem yağmur veya nehir sularıyla, hem de dolap vs. gibi emekle elde edilen su ile sulanıyorsa hangisi ile daha çok sulanmış ise ona itibar edilir. Daha çok külfetsizce sulanmış ise 1/10, daha çok emekle elde edilen su ile sulanmış ise 1/20 nisbetinde zekat verilir. Hanefilere göre arazi eşit olarak hem motorla hem de yağmur veya dere suyu ile sulanıyorsa –mükellefin lehine olmak üzere- 1/20 nisbetinde öşürü verilir. Fakihler çoğunluğuna göre ise bu durumda nisbet 1/10’un $\frac{3}{4}$ ’üdür. Tohum, gübre ve işçi ücretleri gibi masraflar toprak ürünlerinin zekat nisbetinde dikkate alınmaz.

G. NİSAP

Bütün toprak ürünlerinin zekâta tâbi olabileceğine işaret eden nasların yanında Hz. Peygamber’den “Beş vesktan (yaklaşık 660 kg) az (üründe) zekât yoktur”³³ şeklinde bir hadis rivayet edilir. Bu hadise dayanarak Ashabdan İbn Ömer, Câbir b. Abdillâh, tabiundan İbrahim en-Nahaî, Şa’bî, Hasen el-Basrî, Saîd b. El-Museyyeb, Atâ, Zührî, Mekhul, sonraki fakihlerden Şâfî, Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Ebû Yûsuf ve Muhammed 5 vesktan az üründe zekât tahakkuk etmeyeceği kanaatini paylaşırlar.³⁴ Diğer taraftan İbn Abbas, Zeyd b. Ali, Ömer b. Abdilaziz, Hammad b. Ebî Süleyman, Ebû Hanîfe de toprak ürünlerinde nisab şartının aranmayacağı, mahsulat az da olsa çok da olsa zekâta tâbi olacağı görüşünü savunurlar.³⁵

Hanefî fıkıh kitapları Ebû Hanîfe’nin görüşünü savunur.

³² Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 55-56.

³³ Ebû Ubeyd, s. 648-649; Yahya, s. 132-134; Buhârî, “Zekât”, 42.

³⁴ Ebû Ubeyd, s. 648-649; Yahya, 134-137.

³⁵ Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, Kahire 1357/1938, IV, 141.

Ebu Hanîfe bu görüşünde Bakara (2) 267, En'âm (6) 141. âyetleri ile Buhârî, "Zekat" 55' de zikredilen hadisin umumuna istinad ederken, fakihler çoğunluğu toprak ürünlerinde nisabı belirleyen³⁶ hadisi esas alırlar ve bu hadisi *âmm* olan hadisin açıklayıcısı olarak kabul ederler. Onlara göre *amm* olan hadis nisbeti, *hass* olan hadis ise nisabı açıklamıştır. Kaynaklarda geniş bir şekilde ele alınan toprak ürünlerinin nisabı şöyle özetlenebilir.

"Göğün suladığında öşür (1/10) vardır"³⁷ hadisi *âmm*, "5 veskten az üründe zekât yoktur"³⁸ *hass*dır. Hanefîler'e göre ikisinin de mânaya delâleti katfidir. Birinci hadis zâhir kabilindedir. Hadisin lafzı toprak ürünlerinden 1/10, 1/20 nisbetlerinde zekât alınacağını bildirmek için sevkedilmekle birlikte -az çok- bütün toprak mahsullerinin de zekâta tâbi olduğuna da delalet etmektedir. İkinci hadis *hass*dır. -Hanefîler'e göre- birinci hadisle aynı kuvvette ve müstakildir. Ancak hangisinin önce hangisinin sonra vârid olduğunu tesbit edemiyoruz. Bu durumda -Hanefî furu kitaplarında zikredildiği gibi- *amm* hadisin ihtiyaten sonra vav olduğunu kabul mümkün olduğu gibi -cumhura uyararak- *hass* hadisle, *amm* hadisi tahsis etmek de mümkündür. Hatta zekâta zenginlik göstergesi olarak kabul edilen nisabı toprak ürünleri için de tesbit etmek daha ihtiyatlı olabilir. Nitekim günümüzde Suudî Arabistan, Ürdün ve Mısır'da Ebû Hanîfe'nin bütün toprak ürünleri zekâta tâbi görüşü kabul edilip uygulamaya konurken, mahsulatta nisabın kabul edilmesinde fakihler çoğunluğuna uyulmaktadır.

Toprak ürünlerinde -diğer zekât mevzularında olduğu gibi- nisabın aranıp aranmayacağı ile ilgili tartışmalar *amm*'in delâletinin kati mi zannî mi oluşundaki ihtilafla, *amm-hass* tearuz ettiğinde çözüm için kullanılan farklı metodlardan kaynaklanmaktadır.

Toprak ürünlerinde nisab şartını koşanlara göre buğday ve arpa kabuksuz olarak depo ediliyorsa 653 kg'a kadarı zekâta tâbi değildir. Bu ve bu rakamın üzerinde olanlar zekâta tâbidir. Eğer, pirinç gibi, kabuğu ile birlikte depo ediliyorsa, mal sahibi isterse nisabı kabuksuz olarak (5) vesk, isterse kabuklu olarak (10) vesk hesap eder. Ona göre zekâtını verir.

Toprak ürünlerinde zekât nisbeti -konu ile ilgili hadise dayanılarak³⁹ sulama tekniğine göre belirlenmektedir. Toprak emek sarfedilmeden yağmur, nehir, dere, ırmak ve bunların kanalları ile sulanıyorsa mahsulü 1/10'u, kovalar, dolaplar motor veya ücretle alınan su ile sulanıyorsa 1/20'si zekât olarak verilir. Eğer Toprak hem yağmur veya nehir sularıyla, hem de dolap v.s. gibi emekle sulanıyorsa, hangisi ile de çok sulanmış ise ona itibar edilir. Daha çok külfetsizce sulanmışsa 1/10, daha çok emekle elde edilen su ile sulanmış ise 1/20 nisbetinde zekât verilir. Toprak eşit olarak hem motor, hem

³⁶ Buhârî, "Zekât", 42.

³⁷ Buhârî, "Zekât", 55.

³⁸ Buhârî, "Zekât", 42.

³⁹ Buhârî, "Zekât", 55.

de yağmur veya dere suyu ile sulanıyorsa Hanefiler'e göre -mükellefin lehine olmak üzere 1/20 nisbetinde zekât verilir. Cumhura göre ise 1/10'un 3/4'ü nisbet olarak tesbit edilir. Bu da 3/40 eder.

Fakihler çoğunluğu *hars* terimi ile ifade edilen hurma ve üzümün henüz dalında iken tahmin edilmesini (matrah tesbitini) câiz görürken, Ebû Hanîfe ve arkadaşları harsı caiz görmemişlerdir.⁴⁰

Ebû Hanîfe ve Züfer'e göre ekinlerin zekâtı taneler ortaya çıktığı meyveler olgunlaşmaya başladığı, Ebû Yûsuf'a göre ekinler hasada müsaid oldukları zaman, Muhammed'e göre ise hasaddan sonra destek yapıldığı zaman vacip olur.

Şâfiîler'e göre hububat sertleşmeye başladığı, meyveler de olgunlaşmaya başladığı zaman vacip olur. Bu, zikredilen ürünlerin hemen zekâtı verilir demek değildir. Ancak ekinin daneleri ortaya çıkmış, meyve de olgunlaşmaya başlamış ise, Ebû Hanîfe'ye göre sahibi onda tasarrufta bulunursa -fakirin hakkı onda tahakkuk ettiği için- o miktarın öşrünü borçlanmış olur. Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre ise ekini hasad, meyveleri devşirme zamanına kadar mal sahibi malında tasarrufta bulunabilir.

Toprak ürünleri zekâtının (öşür) ekinlerde harman sürüldükten sonra, meyvelerde toplandıktan, üzümelerde de kesildikten sonra verileceği konusunda Fakihler ittifak etmiştir.

Toprak mahsullerinin zekâtı sahiplerinin vefatı ile düşmez, varislerden alınır. Aynı şekilde bu topraklar vakfedilse de yine öşrü alınır. Çünkü Öşür borcu zimmette gerçekleşmez, ekinde gerçekleşir (zimmet borcu değil, ayn borcudur).

Hanefi mezhebi müctehidlerine göre toprak ürünlerinin zekâta tabi olabilmesi için üzerinden bir yıl geçmesi (havalânü'l-havl) şart değildir. Bir sene içinde kaç defa mahsul alınırsa her defasında -hasad zamanı- öşrü alınır.

Öşür yükümlülüğü için mükellefte akıl ve buluğ şartı aranmaz. Mal sahibi çocuk ve akıl hastası da olsa, onların veli ve vasileri, onlar adına öşürlerini vermekle mükelleftir.

Mal sahibi, hiç bir karşılık beklemeden (arıyet olarak) tarlasını ekilmek üzere birine verse, mahsulün zekâtını arıyet alan öder.

⁴⁰ Ebû Ubeyd, s. 662. Ayrıca Hars usulü matrah tesbitinin Hz. Peygamber, Hulefa-i Râşidîn ve Emevîler devrinde nasıl yapıldığı hakkında bkz. Buhârî, "Zekât", 54; Ebû Ubeyd, s. 654, 656.

H. ÖŞÜRÜN TAHSİL ZAMANI

Fakihlerin ittifakı ile öşür, harman sürüldükten meyveler toplandıktan, üzümler de kesildikten sonra alınır. Ancak öşür borcunu ne zaman tahakkuk edeceğini tartışılmıştır.

Ebû Hanîfe ile İmam Züfere göre toprak ürünlerinin zekatı taneler ortaya çıktığı meyvelerin olgunlaşmaya başladığı, Ebû Yûsuf'a göre ekinler hasada müsait oldukları zaman Muhammed'e göre ise hasaddan sonra tarlada deste yapıldığı zaman vacip olur.

Şafiîlere göre, hububat sertleşmeye, meyveler de olgunlaşmaya başladığı zaman zekâtları vacip olur. Bu zikredilen ürünlerin hemen zekatı verilir demek değildir. Ancak bir ekin, henüz daneleri ortaya çıkmış, meyvaları da olgunlaşmaya başlamış ise Ebû Hanîfe'ye göre, sahibi bunda tasarrufta bulunamaz. Çünkü fakirin hakkı tahakkuk etmiştir. Tasarrufda bulunursa, o miktarın öşrünü borçlanmış olur. Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre ise ekine hasat, meyveleri devşirme zamanına kadar mal sahibi malında tasarrufda bulunabilir.

Toprak ürünlerinin zekata tabi olması için üzerlerinden bir yılın geçmesi (havl) şart değildir. Bir sene içinde kaç defa mahsul alınırsa her defasında öşür verilmesi gerekir.

